

Затворене археолошке целине манастира Студенице

МИЛИЦА ЈАНКОВИЋ

Затворене археолошке целине — јаме, гробови, интактни културни слојеви с очуваном вертикалном стратиграфијом и налазима археолошког материјала — дају елементе за ближе датовање појединих архитектонских објеката, за време градње, страдања, обнове и престанак њихове употребе. Код систематски ископаваних локалитета, у недостатку других сачуваних извора, ови материјални докази најпоузданији су за реконструкцију појединих периода живота налазишта, а онде где су сачувани и други подаци, као у Студеници, могу допунити празнине у историји манастира.

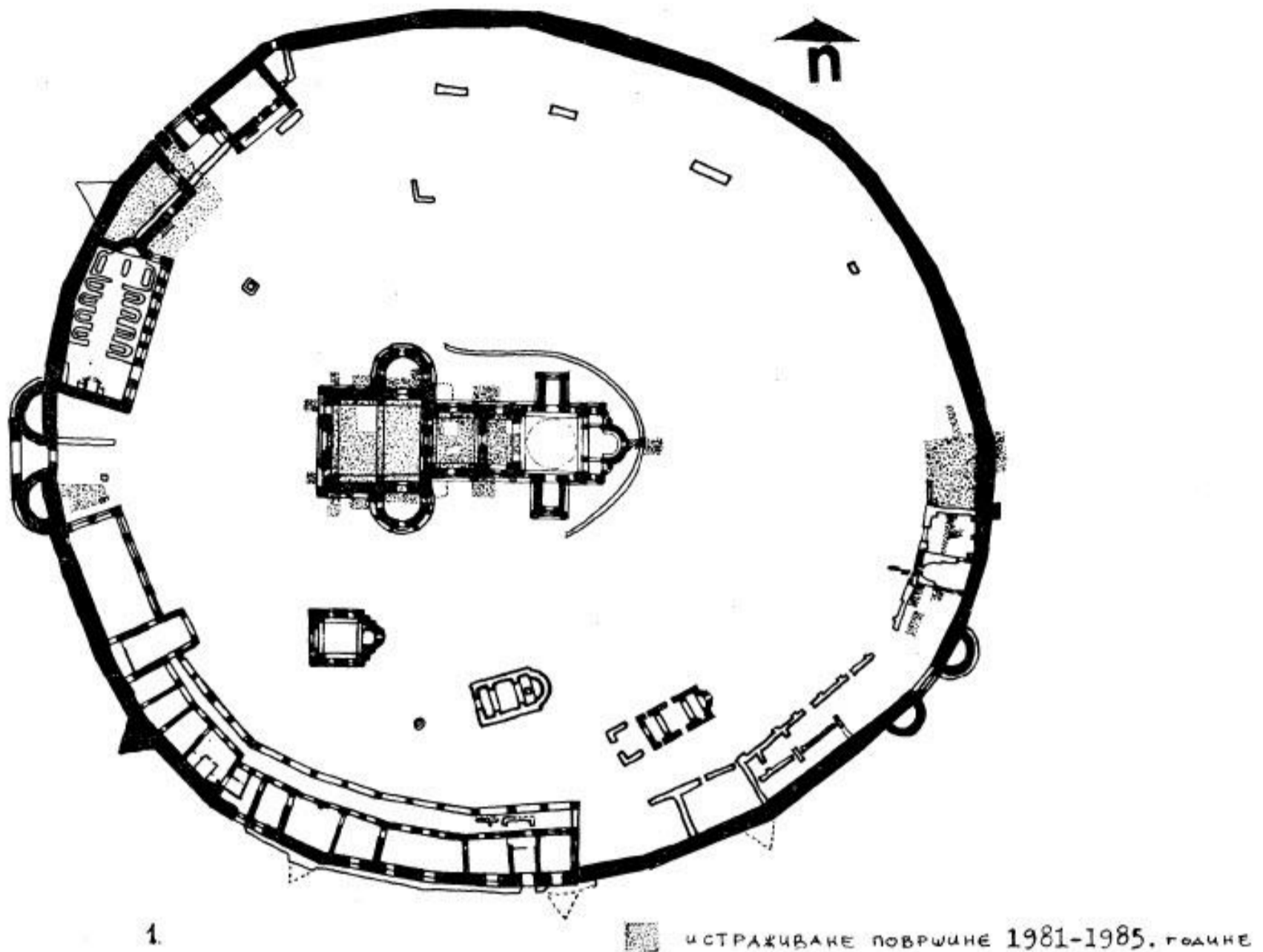
У Студеници је свака новоотворена површина дала или затворене археолошке целине или бар непоремећене најстарије културне слојеве (сл. 1).¹ Откривене су јаме различитих намена, интактни гробови, испод подова затворени културни слојеви, од којих неки датовани и новцем. Било је трапова за чување хране, посебно ископаних јама да би се склонили живопис, укопа преосталих од стубова скела за зидање грађевина, отпадних јама. Културни слојеви затворени подовима откривени су на више места: у Богородичиној цркви, испод крстионице у спољној припрати, под подом срушеног конака уз западну капију, у цркви Св. Димитрија. Непоремећени најстарији слојеви утврђени су уз обе капије, а крај конака предвиђеног за ризницу они су датовани и новцем.²

Културни слојеви затворени подовима у Богородичиној цркви дали су податке искључиво о периоду њене градње. Тамо где није било сахрањивања, подлога мермерног пода никад није пробијана, можда зато што је начињена од редова крупног, ломљеног камена утапаног у дебеле слојеве малтера па достиже дебљину и до 0,50 m. Захваљујући томе, сачувани су интактни слојеви настали крајем XII столећа (сл. 2/1), чија садржина и редослед омогућују реконструкцију грађевинских радова. Ови слојеви су потврдили да је постојеће кубе од опека првобитно. Низ јама са траговима дрвета чине могућом реконструкцију распореда стубова скеле за зидање. У насипу испод подлоге, у подлози и непосредно под мермерним плочама пода нађене су алатке од камена (сл. 2/2, 3) различите тврдоће, с једном или две радне површине, које показују да је глачање мермера трајало колико и изградња цркве и да су за те послове коришћена и приручна оруђа. Међу откривеним предметима посебно је занимљив скупни налаз бронзаног, чанастог византијског новца. Он је откривен са спољне стране цркве,

непосредно уз лице темеља западног зида, испод најсевернијег мермерног блока банка пред црквом. Спољно мермерно лице западног зида и цео западни портал ослањају се на тај банак, чиме је искључено померање блокова. Стратиграфија показује да је при копању рова за градњу темеља северног зида спољне припрате, на месту где она обухвата северозападни угао цркве, откривена ова остава. Данашњим археолошким истраживањима утврђен је зелено патиниран слој земље на месту где се бронза налазила и најјужнији део непримећене оставе од девет новчића. Скупни налаз сада сачињава осам скифата (сл. 2/4, 5) Манојла I Комнина (1143—1180) и један скифат (сл. 2/6) византиј-

¹ На ситуационом плану датом према М. Радан-Јовин, *Студеница*, Саопштења Републичког завода за заштиту споменика културе XII (1979) 7, црт. 2., осенчене су површине археолошки истраживане између 1981. и 1985. године. Радови су отпочели после копаоничког земљотреса и основни циљ био им је да удовоље потребама статичке санације спољне припрате и Богородичине цркве. Поред тога, било је неопходно истражити подрум конака северно од трпезарије и простор око њега пре преуређења у лапидариум ризнице и постављања плочника. Најзад, циљ истраживања био је и добијање основних стратиграфских података у правцу исток—запад у порти манастира. Свим, па и овим радовима у Студеници руководи Марија Радан-Јовин, последњих двадесет година под контролом и усмерењима републичке комисије. Археолошка ископавања водила је М. Јанковић, кустос за средњи век у Музеју града Београда, са сарадницима Весном Тадић, студентом археологије, и Сенишом Темеринским, архитектом. На документацији је 1982. године радила и студент архитектуре Биљана Матић, а на обради материјала 1985. године Весна Месаровић. Резултати археолошких радова дати у годишњим извештајима: М. Јанковић, *Студеница — Богородичина црква*, Археолошки преглед 23 зг, 1981. годину (Београд 1982) 148—150; Иста, у А.П. за 1982, бр. 24 (Београд 1985) 158—164; Иста, А. П. 25—26 за 1983—1984. годину, у штампи; Иста, *Археолошки подаци о градњи Богородичине цркве у Студеници*, у зборнику посвећеном Бошку Бабићу, у штампи. О ранијим истраживањима у темељним зонама студеничких објеката поред Саопштења XII вид. и у: С. Ненадовић, *Студенички проблеми*, Саопштења III (1957).

² Наслојавање у појединим деловима манастира Студенице дато је овде цртежима профила са идеално реконструисаном стратиграфијом. На изради цртежа за објављивање пријатељски су ми помогли М. Јовин, В. Тадић и Р. Јелић. Профили су дати у размерама — у Богородичиној цркви 1:250; у спољној припрати, уз ризницу, уз западну капију 1:50, а уз источну капију, у цркви Св. Димитрија, у размери 1:100.

Сл. 1. Ситуациони план манастира Студенице (према М. Радан-Јовин, Саопштења XII) са осенченим истраживаним површинама 1981—1985. године

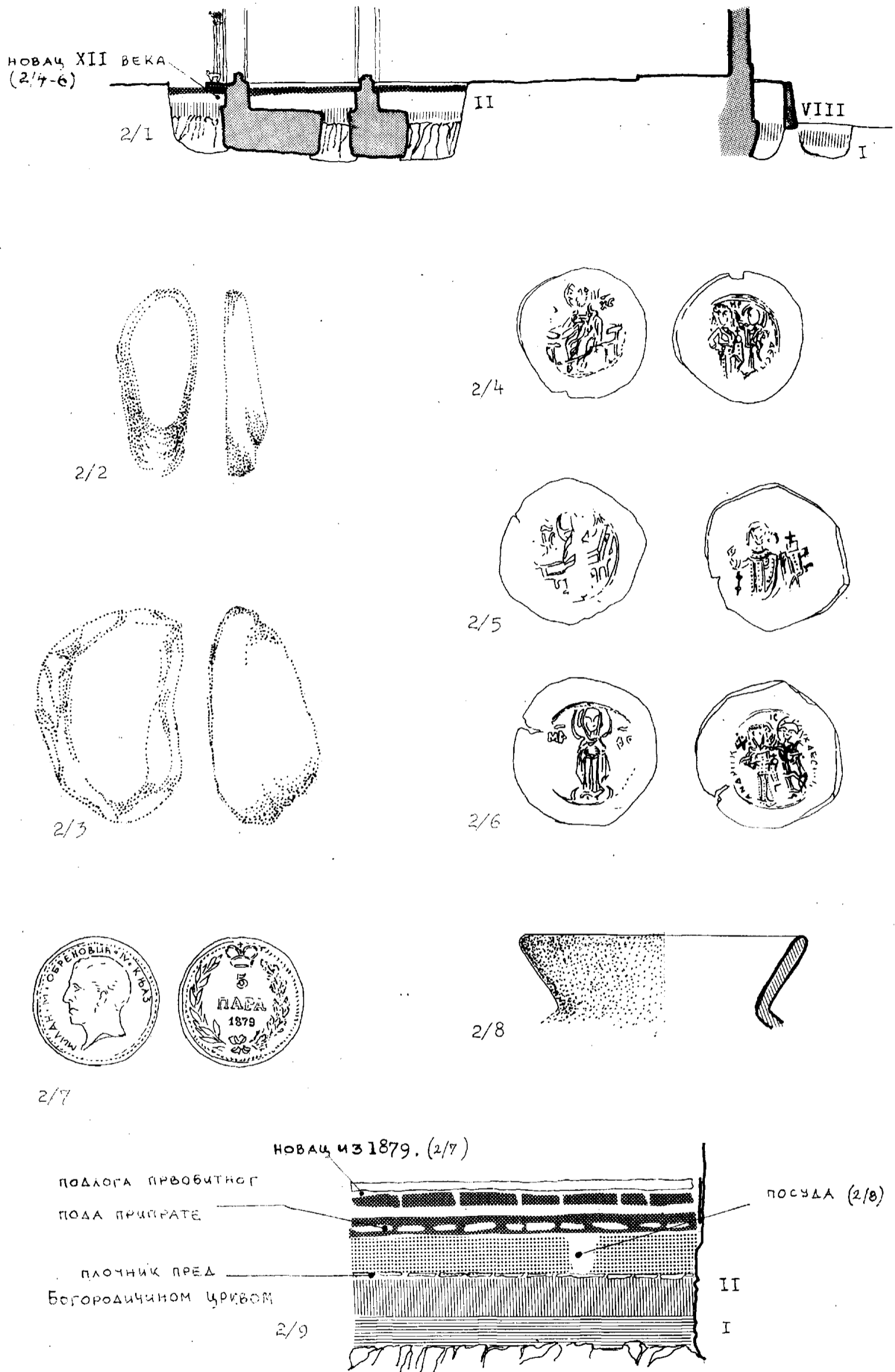
Fig. 1. Le tracé du monastère de Studenica (d'après M. Radan-Jovin, Saopštenja XII), les superficies explorées entre 1981 et 1985 étant ombrées

ског цара Андроника I (1183—1185).³ Остава је склоњена у раздобљу између владавине Андроника и четрдесетих година XIII столећа — пре изградње припрате, односно у најстаријем периоду постојања манастира, али су разлози за овај поступак остали непознати.

Постаментом крстионице, у југозападном углу спољне припрате, затворени су делови претходног пода и његове подлоге, а добро сачувани и интактни слојеви изградње припрате и Богородичине цркве, у укупној дебљини од преко 1,60 m (сл. 2/9). Над распаднутом стеном, они дају податке о просечно 0,30 m првобитног хумуса и културног слоја који претходи подизању Богородичине цркве (I) и означени су готово црном глиновитом земљом с траговима гаражи. Изнад тога је слој изградње Богородичине цркве (II), дебео око 0,40 m, који се састоји од прослојева мермерне ситнежи, измрвљене сиге, малтера и поломљене опеке при горњим нивелетама. Завршетак градње одређује набијена мрка глина с калдрмом од зелених плоча, од којих је био начињен прилаз цркви пре изградње спољна припрате. Готово непосредно над плочником је слој из времена

подизања припрате (III), дебљине просечно 0,30 m. Тај слој мрке земље с ломљеним каменом у најнижим деловима, сигом, малтером и по којим комадом мермера на вишим котама, завршава се јасно издвојеним нивоом малтерисања и живописања припрате, односно прослојевима финог малтера и креча. У укопу једног од стубова скеле коришћене при овим ра-

³ Од осам комада новца Манојла I Комнина седам их припада истом типу 11 по W. Wroth, *Catalogue of the Imperial Byzantine Coins in the British Museum*, vol. 2, London 1908 (скраћено, Wrot, BMC) где је на Ав.: Христ који седи на престолу и ознака IC са леве стране и XC а десне стране трона, а на Рв.: лево цар Манојло држи лабарум и глоб са крстом, десно стоји Богородица и крунише цара, около натпис углавном отрт, само понегде чита се ДЕСП... доле десно или: М или МП горе између главе цара и Богородице. Само један новац Манојла I Комнина припада типу BMC 13, где је Ав.: Богородица седи на трону а Рв.: цар стоји, у левој руци држи лабарум, а у десној глоб са крстом. Новац цара Андроника I припада типу BMC 3 са представом на Ав.: Богородице која стоји и на Рв.: Христос (десно) крунише цара Андроника. Сачуван је доле лево и део натписа АНДР....

Сл. 2. 2/1 наслојавање у Богородиној цркви; 2/2—6 налази из Богородичине цркве; 2/7—8 налази из спољне припрате; 2/9 наслојавање под крстионицом у спољној припрати

Fig. 2. 2/1 stratification à l'intérieur de l'Église de la Vierge; 2/2—6 objets mis au jour dans la partie principale de l'Église de la Vierge; 2/7—8 objets mis au jour dans l'exonarth; 2/9 stratification au-dessous des fonts baptismaux dans l'exonarthex

довима, поред распаднутог малтера, којим је рупа испуњена, нађен је и део обода посуде из XIII века⁴ (сл. 2/8) коришћене током живописања. И спољна и унутрашња површина посуде покривене су дебљим слојем ружичасте боје, која је, мада мало избледела, сачувана и на остацима фресака у припрати. То показује да се неки од судова у коме је припремана боја за живописање разбио па је након довршетка фрескосликања, а пре постављања првога пода, заједно с осталим шутом послужио за попуњавање рупа од стубова скеле. Од сивог малтера и ломљеног плочастог камена начињена је затим подлога, дебљине десетак сантиметара, за првобитни под у припрати. Његова горња кота пратила је доњи ниво живописа. Изглед и материјал од кога је првобитни под био начињен нису познати, јер је он при обнови скинут. Слој преправки чини мрка растресита земља с каменчићима, али без покретних археолошких налаза, тако да се није могло одредити време подизања нивелете пода којим је заклоњен најнижи део живописа. Једино се на основу тако затворених фресака, на којима је боја доста отрта,⁵ може претпоставити да то није било у средњем веку.⁵ Непосредно над млађим подом постављено је мермерно подножје крстионице, а под једном од његових замењиваних плоча нађен је новчић — 5 пара кнеза Милана Обреновића из 1879. године (сл. 2/7). Овим новцем је одређено време пре кога је морало доћи до премештања крстионице на ново место.

У обема капелама спољне приправе првобитно наслојавање под подовима поремећено је накнадним укопавањима. Истраживањима јужне капеле утврђено је постојање зидане скривнице у северозападном углу, начињене у време изградње приправе. У шути којим је скривница била испуњена нађена је пробушена акча (сл. 3/4) султана Селима III (1789—1807) и 3 крајцера из 1812. године⁶, што значи да је у првој половини XIX века, али не пре 1812. године, ово скровиште последњи пут преметано. У северној капели је била слична стратиграфска слика. Ту је у југоисточном углу откривен испражњен дрвени сандук, а у поремећеном слоју над њим четвртина дуката адлије (сл. 3/5) султана Махмуда II (1808—1839)⁷, што показује да се последње прекопавање у обема капелама може временски повезати.

Међу затвореним гробним целинама око Богородичине цркве и спољне приправе многе су за сада археолошки готово неупотребљиве.⁸ Само један гроб дечака⁹ сахрањеног у XIX столећу с јужне стране Богородичине цркве (сл. 3/1) имао је налазе. У ковчегу од дебelih, боравих дасака, уз леви бок скелета откривен је мали мач у канији обложеној тканином, с леве стране лобање новац — 3 крајцера из 1812. године (сл. 3/3) — и покров од танког материјала везеног срмом у виду цветних грана са стакленим перлама (сл. 3/2).

Историјски су најиндикативнији покојници сахрањени у зиданим гробницама у Богородичиној цркви и спољној припрати — чланови владарске породице Немањића. На жалост, ове су гробнице или отворане или, ако нису, у њима нема налаза. Само једна од њих припада затвореним археолошким целинама. Испод зиданог саркофага у северозападном углу спољне приправе откривен је поклопац интактне гробнице начињен од мермерних плоча поломљеног игуманског стола из трпезарије¹⁰ везаних белим малтером. Гробница је дубоко укопана, грађена од сиге и кречњака и прислоњена уз делом већ отрти живопис, што показује да при изградњи приправе сахрањивање на овом месту није било планирано. У гробници је сахрањена старија жена¹¹ — монахиња — судећи по недостатку накита и украса на одећи. Као прилог покојници је пре постављања поклопаца у гробницу убачен сребрни новац (сл. 3/6) угарског краља Матије Корвина (1458—1490).¹² Захваљу-

⁴ Посуда је израђена на ручном витлу од глине са песком и на прелому је мркосиво печена. Најближи добро датовани примерци посуде овакве израде и облика обода налазе се на недалеком Расу, у слоју IV из времена страдања тврђаве датованог новцем краља Радослава, D. Pribaković—M. Popović, *Arheološka istraživanja srednjovekovnog grada Rasa — rezultati radova 1971—1972*, *Vesnik Vojnog muzeja* 18 (1972) 48—54, t. VI.

⁵ С. Ненадовић, *нав. дело*, 77, изнео је претпоставку о преносу крстионице у време изградње приправе.

⁶ D. Tesla-Zarić i S. Stojković, *Katalog novca islamske imperije sakupljen na području SFR Jugoslavije*, Beograd 1974, 32, kat. 50 — kovanje Skutare. Новац од 3 крајцера идентичан је примерку са сл. 3/3 која показује новчић из дечијег гроба.

⁷ D. Tesla-Zarić i S. Stojković, *нав. дело*, 37, kat. 75 — дукат се назива урубија или рубија, а кован је у Цариграду.

⁸ Монашки гробови су без прилога, а услед сталног сахрањивања на истом месту непоремећени су само најкасније сахрањени. Једино систематским истраживањима целе некрополе у комбинацији са комплетно обрађеним остеолошким материјалом и историјским подацима могућно би било добити неке резултате.

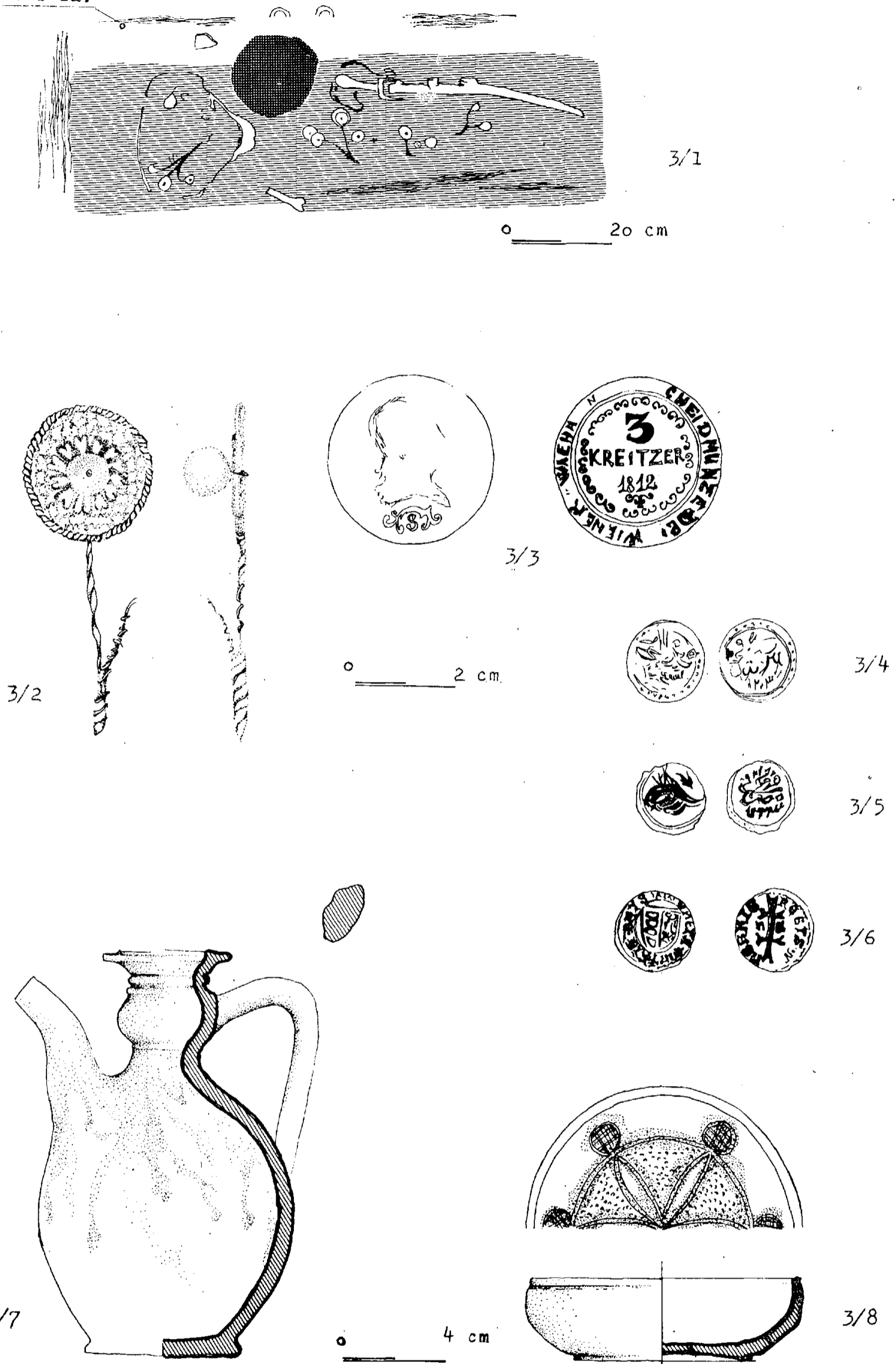
⁹ Да је у питању дечак закључило се на основу налаза мача, јер је од скелета остала само сенка и мали, средишни део мандибуле чију је анализу извршио мр Мишко Мишчевић, стоматолог. На основу те анализе сазнано се да је дете имало око 6 година, па захваљујем на податку.

¹⁰ М. РаданЈовин, *нав. дело*, поглавље о првобитној опреми трпезарије, по којој се реконструисани сто поклопа с накнадно нађеним оригиналом.

¹¹ Податак о полу покојника дао је др Живко Микић, члан археолошке екипе у Студеници у 1985. години при истраживањима у унутрашњости Богородичине цркве и спољне приправе.

¹² L. Rethy, *Corpus nummorum Hungariae* III, Gratz 1958, 114, бр. 228, T. XXXVI/228, динар Матије Хуњади Корвина. На Ав.: око грба текст... ЕТА МАТНІЕ • DEІ... На Рв.: дупли крст између чијих крака стоји лево N, а десно E и текст околo REGIS • HUN..

НОВАЦ ИЗ 1812.

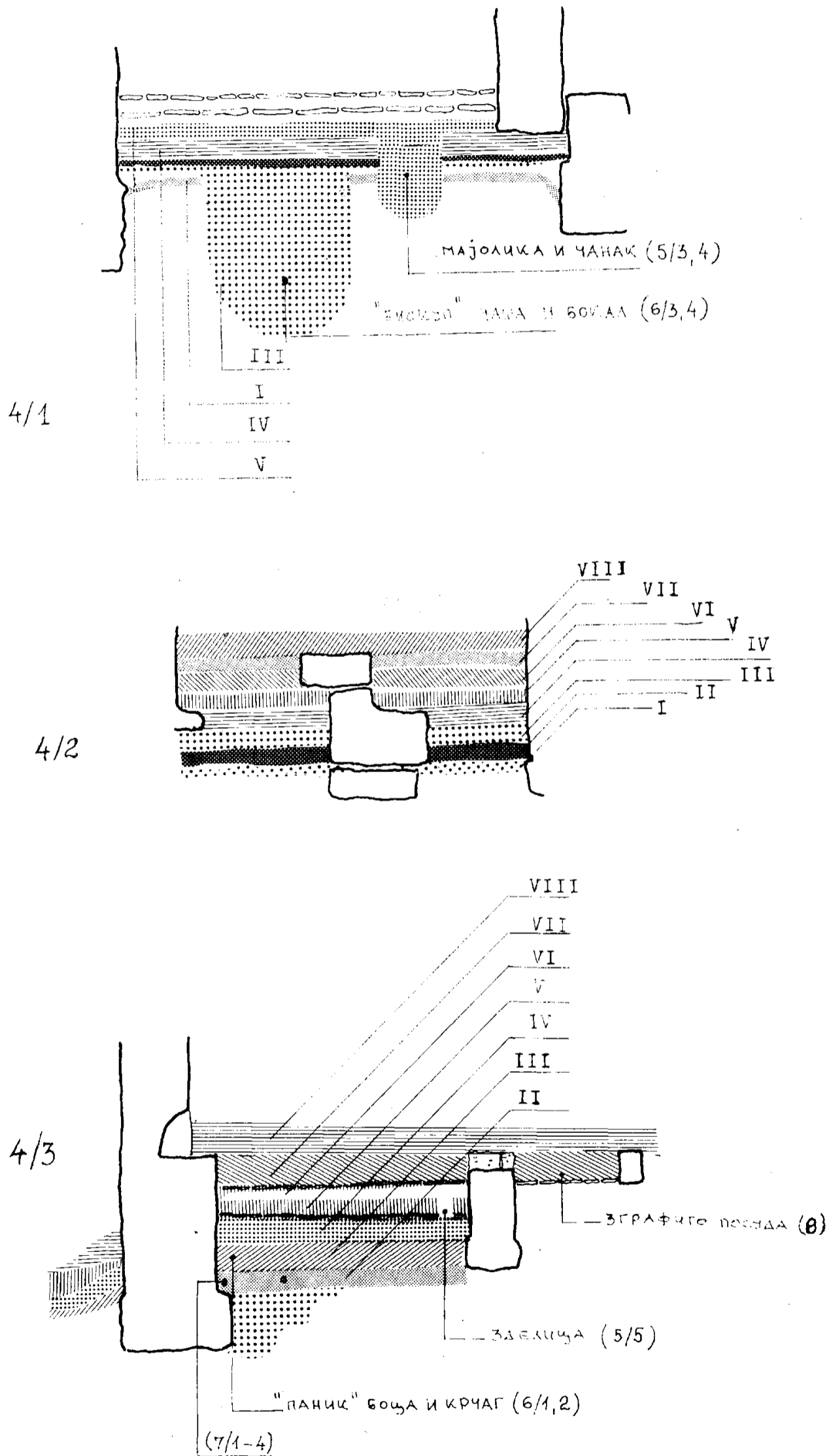

Сл. 3. 3/1—3 основа гроба јужно од Богородичине цркве, са налазима; 3/4 новац из скривнице у јужној капели; 3/5 новац из северне капеле; 3/6 новац из гробнице у спољној припрати; 3/7, 8 посуђе из јаме уз јужни зид спољне приправе

Fig. 3. 3/1—3 plan de la tombe au sud de l'Église de la Vierge et les objets qui y ont été mis au jour; 3/4 monnaie découverte dans une cachette audessous du sol de la chapelle méridionale; 3/5 monnaie mise au jour dans la chapelle septentrionale; 3/6 monnaie mise au jour dans un caveau de l'exonarthex; 3/7, 8 vaisselle provenant de la fosse creusée contre le mur méridional de l'exonarthex

Сл. 4. 4/1 наслојавање северно од трпезарије; 4/2 наслојавање уз северну капију; 4/3 наслојавање у цркви Св. Димитрија

Fig. 4. 4/1 stratification au nord du réfectoire; 4/2 stratification contre la porte de clôture septentrionale; 4/3 stratification dans l'église Saint-Démétrius

Сл. 5. 5/1 новац из паљевине уз трпезарију; 5/2 новац из времена пре подизања Богородичине цркве; 5/3—4 налази из отпадне јаме у северном делу винског подрума; 5/5 зделица из укопа схуба за скелу цркве Св. Димитрија

Fig. 5. 5/1 monnaie découverte dans les décombres calcinées contre le réfectoire; 5/2 monnaie antérieure à la construction de l'Église de la Vierge; 5/3—4 objets mis au jour dans un égoût creusé dans la partie septentrionale du cellier; 5/5 petite écuelle provenant d'un trou creusé pour un support d'échafaudage lors de la construction de Saint-Démétrius

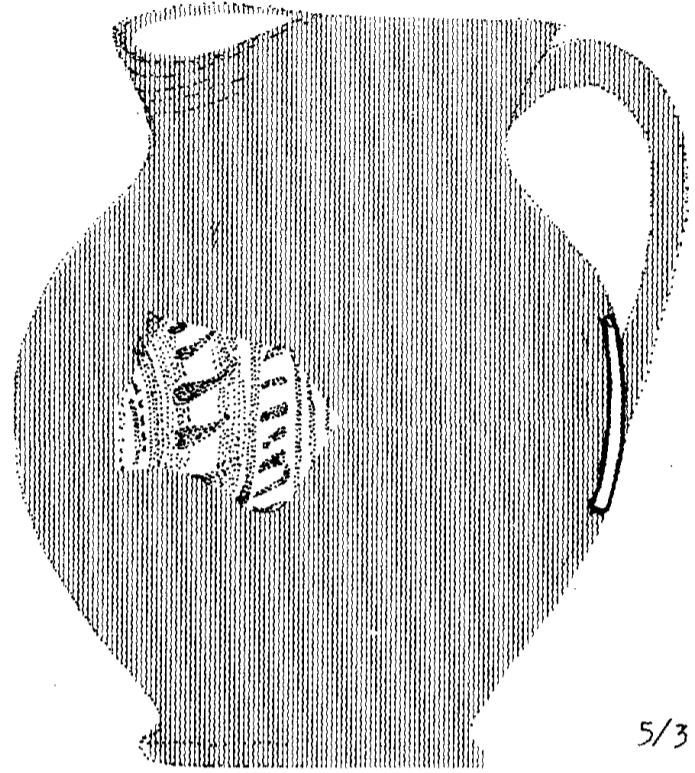

5/1

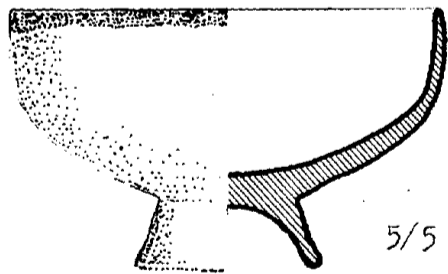
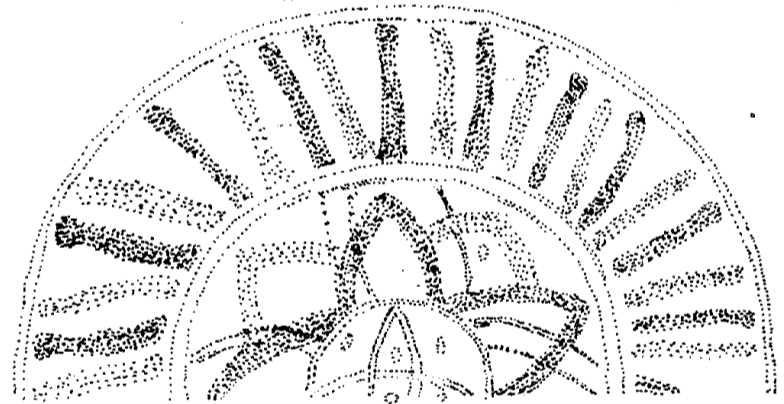

5/2

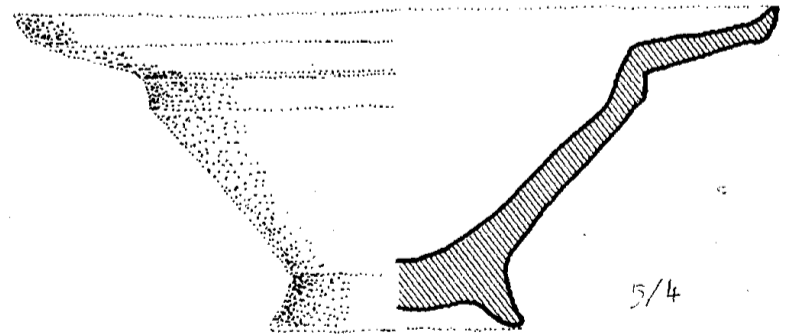
0 2 cm

5/3

5/5

5/4

0 4 cm

јући томе, може се закључити да сахрањивање није извршено пре друге половине XV столећа. Овим није одређено и време зидања саркофага над гробницом, јер између саркофага и гробнице не постоји грађевинска веза, а ни испуна саркофага није интактна, мада је посебно занимљива пошто чува опале фреске из припрате.

Другим деловима живописа са спољне припрате није припало овако угледно место за чување, можда зато што су то оне црвено сликане са спољних страна зидова, или зато што је то склањање фресака дошло у друго време. Ова група опалог живописа убачена је у дубоку јаму под спољном, западном нишом јужног зида припрате, заједно са животињским костима, теговима и поломљеном грнчаријом из XVII века (сл. 3/7, 8).¹³ И у двама јамама откривеним у северном делу порте 1954. године нађени су остаци живописа за који се мисли да потиче из припрате и да је у јаме, посебно ископане за ту сврху, доспео након обијања, при обнови у XIX столећу.¹⁴

Да је у Студеници живопис склањан и у старе трапове за чување хране показала су истраживања у подруму конака предвиђеног за нову ризницу и око њега. Три јаме — трапови цилиндричног облика — откривене су северно од манастирске трпезарије (сл. 4/1), непосредно уз њен северни зид, на коме првобитно није постојала апсида. Јаме су биле укопане са нивелета терена из XIII века. Двема од њих су горњих 0,50 m уништени накнадним укопавањима подрумских просторија грађевине која је претходила постојећем конаку. Престанак употребе трапова и њихово затрпавање може се повезати с већим невољама манастира, кад је и трпезарија страдала у пожару. Нагореле фреске с њених зидова или су тада делимично опале или су обијене у обнови која је уследила. Део живописа убачен је у трап уз спољни североисточни угао трпезарије. У два западнија трапа бачено је поломљено изгорело посуђе, и керамичко и стаклено. Материјал из трапова (сл. 6/3, 4) израђен је крајем XIV или почетком XV столећа¹⁵ па се може закључити да је до овог страдања дошло у средњовековном периоду (слој III). Његово ближе хронолошко одређење — не пре почетка XV столећа — поред грнчарије и стакла потврђује и новац. У слоју с траговима пожара пред конаком, затвореном малтерном нивелетом из обнове након страдања, поред растопљеног олова, целог лонца и изгореле дрвене зделе нађен је и ситан сребрни новац (сл. 5/1) угарског краља Сигисмунда (1386—1437) кован после 1400. године.¹⁶ Да је то страдање било велико, осим фресака пронађених у трапу, показује и поменути поклопац гробнице у спољној припрати, начињен од комада првобитне мермерне плоче игуманског стола из трпезарије. Да је невоља дошла у периоду стабилности Студенице, кад се могло

брзо обнављати, види се по изградњи новог конака, који је одмах заменио првобитни, постављен северно од трпезарије. Нова, друкчије осмишљена грађевина добила је подрум па су зидови старе зграде разидани, а један нови зид прешао је јужним крајем преко затрпаног трапа да би се ослонио на северни зид трпезарије. Та грађевина била је дуго у употреби. Изгледа да је срушена у земљотресу (слој IV) и да дуго после тога није обновљена. Још један затворени налаз показује да садашњи конак није подигнут непосредно по рушењу претходног објекта. У северозападном углу његовог подрума откривена је мања отпадна јама са животињским костима, мајоликом и грнчаријом касног XVII века (сл. 5/3, 4)¹⁷, преко које је де-

¹³ Крчажић је спљоштен и преко енгобе украшен млазевима мрке и зелене глеђи на окер основи. Зделица је украшена у зграфито техници, чији ос новни мотив наглашава зелена глеђ на основиисте боје. Аналогна грнчарија нађена је у манастиру Милешеви на подовима просторија заједно с новцем из XVII века — М. Јанковић, *Mileseva — manastirski kompleks i nekropola*, *Arheoloski pregled* 22 (1980) 156—157, Т. XC/4,7. У чланку А. Јуришић, *Мотив волуте и розете на керамици са ужег подручја средњовековне Рашке*, *Саопштења XV* (1983) 187, Таб. IX/1, у групи материјала широко датованог од XV до XVII века дат је цртеж зделице коју мора да је израдио исти грнчар.

¹⁴ С. Ненадовић, *нав. дело*, 80.

¹⁵ Д. Минић — Р. Станић — О. Вукадин — С. Ђорђевић, *Средњовековни Сталаћ*, каталог изложбе, Крушевац 1979. Овај изузетно добро датован материјал на највише 50 година (1371/1389—1413/1425) омогућио је аутору истраживања др Душици Минић да издвоји истовремене комаде из средњовековног Крушевца, где су нађени и делови бокала готово истих као студенички — Д. Минић, *Прилог датовању средњовековне керамике из Крушевца*, *Старинар*, н.с. XXX (1979) 43—47, Т. II/2. За аналогне чаше типа „бискуп“ вид. сакупљене локалитете, литературу и датовања у XIV—XV век у В. Хан, *Три века дубровачког стакларства*, Београд 1981, 43, 80—81, Таб. VIII.

¹⁶ L. Rethy, *нав. дело*, 104, br. 121, br. 123, Taf. XXVIII/121, 123. Студенички примерак је тако резан да се на аверсу види дупли крст међу чијим је крацима с десне стране С, а околу, уз десну ивицу, виде се доњи делови слова. На реверсу је видљив само средишни део угарског грба датог у целини.

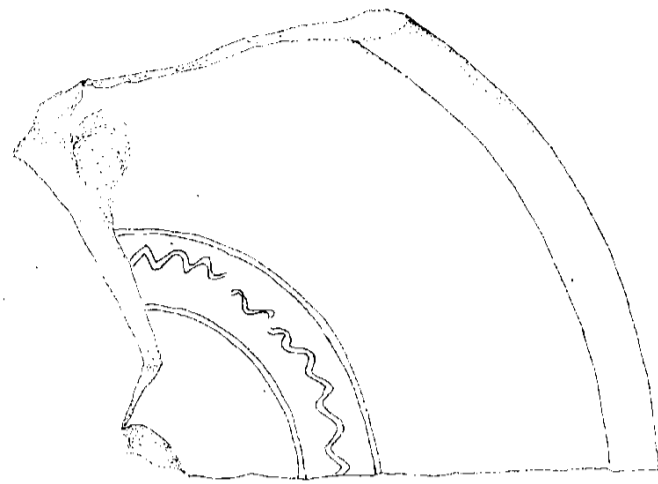
¹⁷ Аналогни облици тањира нађени су у изгорелој кући, заједно с новцем, на Београдској тврђави — Г. Марјановић-Вујовић, *Кућа из друге половине XVII века откривена у утврђеном подграђу Београдског града — Доњем граду*, *Годишњак града Београда XX* (1973) 208, 210. Т. II. У трговачком броду, настрадалом код Дубровника самим крајем XVII или почетком XVIII века, такође је било аналогних тањира — А. Kisić, *Nešto o trgovačkom brodu koji je nastradao u koločepском каналу код Dubrovnika крајем XVII ili pocetkom XVIII stoleća*. *Anali XIX—XX* (Dubrovnik 1982) 151—152, сл. 8—12. Део бокала од мајолике има многобројне аналогije на нашем Приморју, где се ови налази сматрају увезеним из Италије. Али примерци бокала израђених 1883. године у радионици неког локалног призренског грнчара, који се чувају у Етнографском музеју у Београду —

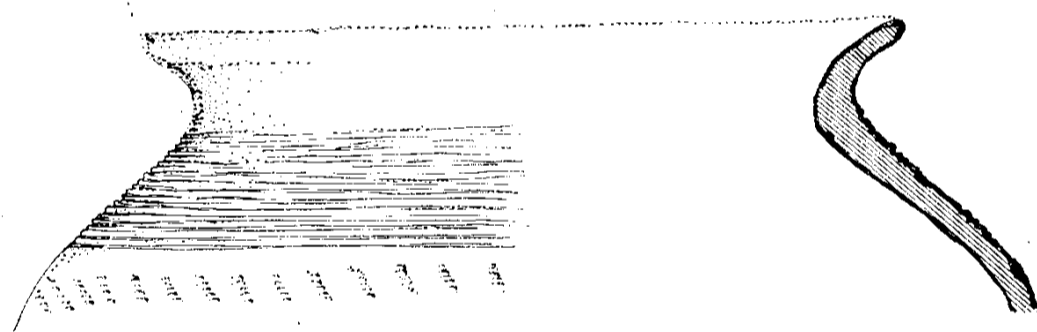
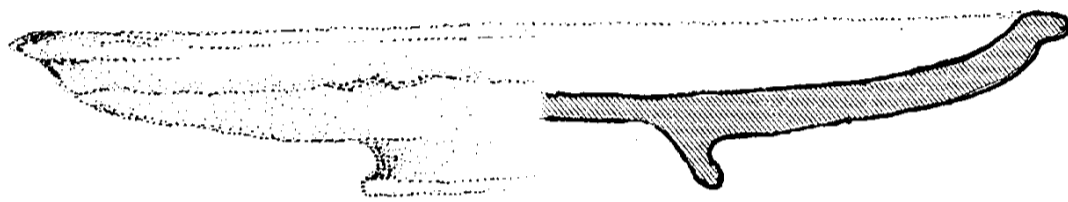
Сл. 6. 6/1—2 налази из слоја у који је укопана црква Св. Димитрија; 6/3—4 налази из јаме-трапа у јужном делу винског подрума

Fig. 6. 6/1—2 objets provenant de la couche dans laquelle furent jetées les fondations de Saint-Démétrius; 6/3—4 objets mis au jour dans une fosse à raves, creusée dans la partie méridionale du cellier

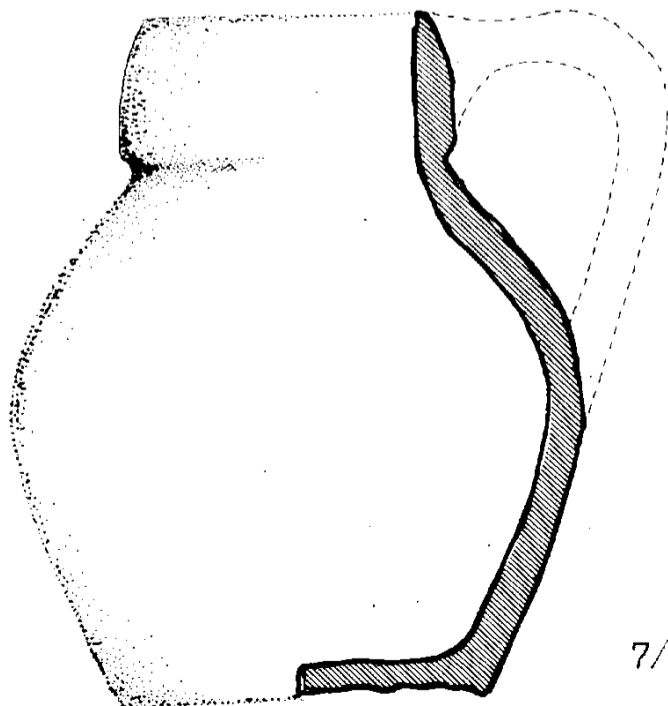

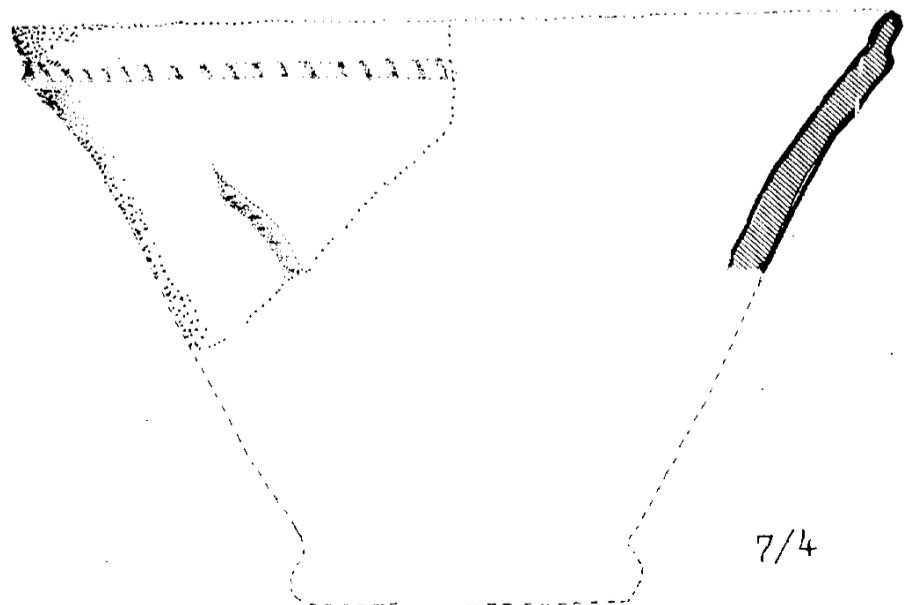
7/1

7/2

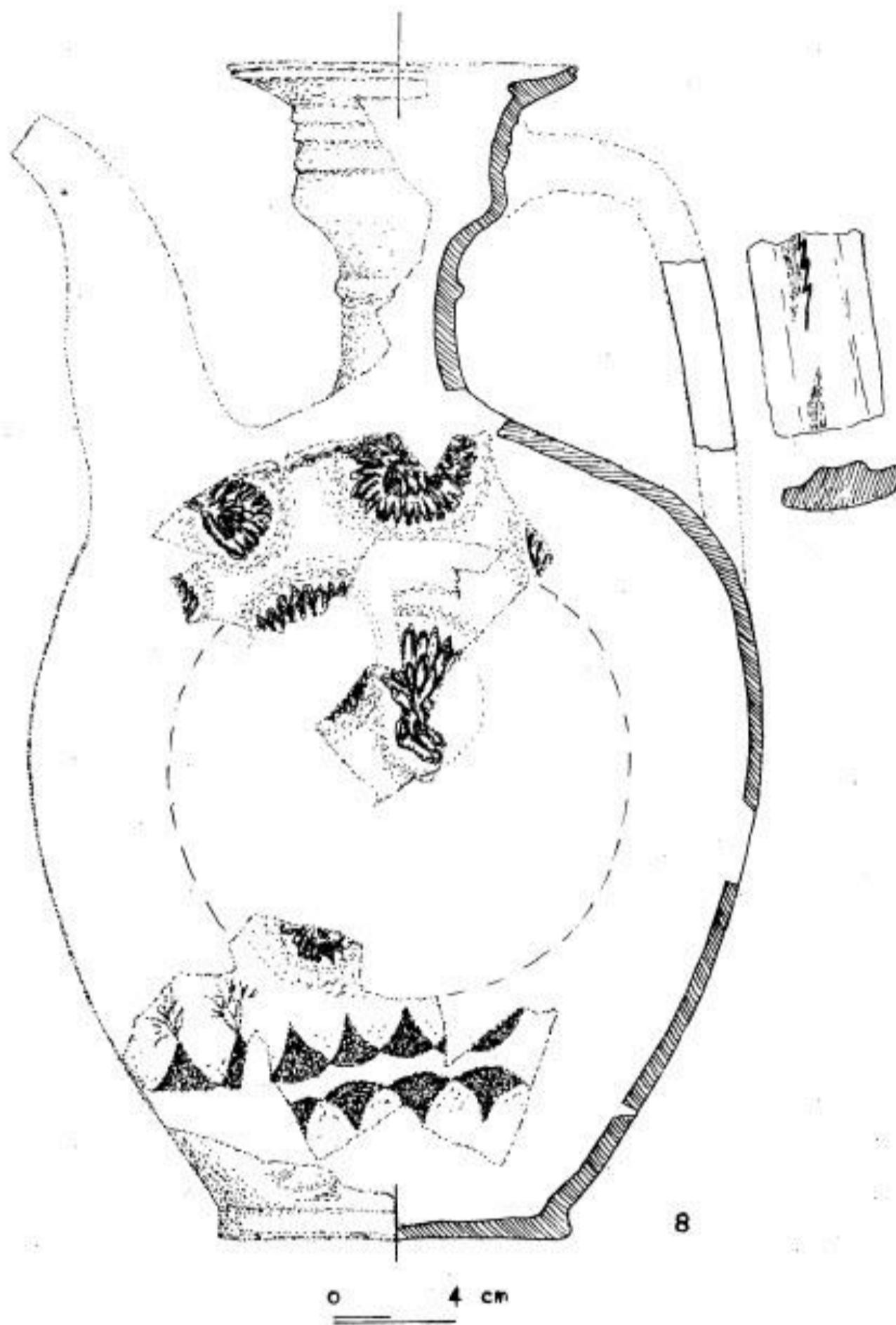

7/3

7/4

4 cm

←
 Сл. 7. налази из најстаријег слоја паљевине уз
 источну капију
 Fig. 7. Objets mis au jour dans la couche
 calcinée la plus ancienne

Сл. 8. посуда са плочника уз цркву Св: Димитрија
 Fig. 8. Ustensile mis au jour sur le dallage en
 marbre le long du côté méridional de
 Saint-Démétrius

лимитно легао западни зид подрума најмлађе грађевине. Јама говори о дужем раздобљу између рушења једне и подизања друге зграде кад је на овом месту запуштена рушевина коришћена као сметлиште. Кад је изграђен најмлађи конак, укопани делови зграде служили су као вински подрум.

Још података о зидању, страдању и поправкама архитектуре У групи западних конака добијено је уз јужну кулу западне капије. Захваљујући стратиграфији (сл. 4/2) коју је затворио под од опека У конаку изграђеном 1927. године¹³, јасни су остаци претходне грађевине, првог конака који је затворио главни, западни улаз У манастир. Тај конак изграђен је сигурно пре 1690. године¹⁹, а био је У употреби поуздано до почетка овога века.²⁰ Тачно време његовог подизања није се могло утврдити јер није било типичних археолошких налаза. Сигурно је само да тај конак лежи преко северног зида неке средњовековне грађевине, чији ниво рушења (слој IV) прате фреске пале са куле над капијом. Како је живопис највероватније опао због земљотреса, конак је могао бити подигнут после тог датума, а пре аустријско-турских ратова. Старија, средњовековна грађевина пред којом је откривен плочник на нивелети и У правцу капије, што значи да није затварала главни улаз У порту, и поред тога није прва на том месту. Њен северни зид ослонио се на један још старији, из прве грађевинске фазе, чије рушење прати слој паљевине с мало налаза аналогних оним из трапова уз трпезарију. Тако се настанак друге грађевине уз западну капију може везати најраније за XV столеће. Величина и намена те зграде нису се могле одредити, као ни грађевине из прве фазе зидања, јер је обема истражен само крај најсеверније просторије. Најстарија грађевина такође није затварала улаз, а код ње је одређен и релативно хронолошки однос према западном бедему за који се везала северним зидом. Горње коте темеља зграде на истим су нивоима с темељима овог дела утврђења. Укоп масивног стуба за зидање бедема делимитно је зашао под трасу тог северног зида, што показује да је грађевина подигнута по завршетку западних делова студеничког утврђења.

У источном делу порте културни слојеви од XII до XX столећа дебели су до 3 m. Под од опека У новооткривеној цркви Св. Димитрија затворио је око 2 m таквог слоја с компликованом стратиграфијом од краја XII до средине XVII столећа (сл. 4/3). На основу података које она даје произлази да затечени под није првобитан. Непоередно под њим откривени су делови подлоге од набијене зеленкасте глине за под од опека истог типа, што значи да је последњи под само пресложен. Кад се то догодило, није се могло утврдити, јер под опекама није било покретних археолошких налаза, али се то може учинити посредним путем. Ста-

рији — други под — потицао је из времена после земљотреса, у коме је црквица јако страдала. Оштећене фреске, али не све, већ само крупни комади с ликовима светитеља, деловима композиција, одеће и руку сахрањени су у североисточном углу црквице. Остатак живописа откривен је југозападно од Св. Димитрија. У грађевинским радовима после земљотреса коришћене су скеле чији су укопи за стубове откривени У угловима објекта. У један од њих, после демонтаже скеле, а пре постављања подлоге пода, при затрпавању упала је светлозелено глеђосана зделица с краја XVI или почетка

XVII века (сл. 5/5).²¹ Тај налаз је одређивао време постављања старијег, другог, пода и уједно показао да најмлађи под није могао бити постављен пре друге половине XVII столећа. Непоремећени културни слој сачуван је на трећем, најмлађем, поду па је тако одређено време после кога он није могао бити пресложен. У северозападном углу цркве на њему је откривена срушена пећ с лончићима, а уз њу потковица и округлао бронзани оков са стилизованим лалама. На поду трема нађено је још неколико потковица, три ножа, две ваге, катанац,

окови врата, украсна игла без главе. Све је то било јако нагорело, као и зидови црквице, на којима више није постојала апсидална ниша. Непосредно уз њен јужни зид, изгорела је и скромна грађевина од лаког материјала с неколико малих просторија. У једној је нађена слама, У другој коштице воћа, У трећој велико огњиште. На плочнику јужно од Св. Димитрија, У оквиру ове зграде, пронађена је изгорела посуда (сл. 8) украшена техником позног зграфита, који по особинама може припадати XVIII столећу²², па указује на страдање оба објекта крајем XVIII или почетком XIX века. Тако су последње интервенције на поду цркве, У којима је пресложен, могле бити обављене У XVIII столећу.

Као што је тешко одредити време постављања последњег пода, тако је и време изградње цркве Св. Димитрија било могуће само приближно одредити. Испод подлоге старијег пода стратиграфија показује десетак сантиметара насипа којим су засуте доње зоне живописа, а чија најнижа ката одређује и нивелету најстаријег пода у цркви. Не зна се од чега је био направљен тај под, јер је приликом обнове после земљотреса скинут, али је ката на којој се налазио означена грудвицама малтера, компактнијом земљом и почецима темеља зидова цркве. Темељи Св. Димитрија укопани су у дебеле слојеве паљевине, настале сагоревањем веће дрвене зграде, с налазима из XIV и XV столећа (сл. 6/1, 2)²³, из чега произлази да црква није изграђена пре XV века.

Непоремећени најстарији културни слој Студенице откривен је у цркви Св. Димитрија и јужно од ње, све до северног краја источне капије. Он је добро сачуван једино уз бедем

(слој II) и чини га паљевина дебљине око 0,50 m, у којој је осим много дрвета и згуре нађена грнчарија с краја XII до приближно четрдесетих година XIII века (сл. 7/1—4).²⁴ Тај слој прати зид паралелан бедему који је у каснијој обнови разидан до те мере да на неким деловима недостају и темељи. Његов северни крај откривен је јужно од Св. Димитрија, а јужни чини западни зид трема пред црквом Св. Ђорђа. Сондирањем раније истраживане²⁵ грађевине са стубовима и северног дела; тзв. Немањиног конака показало се да конак лежи на најстаријем слоју, а да је грађевина са стубовима заснована високо изнад њега и слоја с налазима из XIV—XV века, чиме је потврђен раније установљен релативно хронолошки однос зграда северно од источне капије.

Систематска археолошка истраживања манастира Студенице, иако малог обима, ипак су захватила делове архитектуре на различитим местима у порти. При томе се показало да се стратиграфија свуда не поклапа и само ретко понавља. Тако је само у западној половини порте откривен танак слој који претходи подизању Богородичине цркве и који је, изгледа, спран са вишег платоа северозападно од манастирских бедема. Тај слој чине два прослоја мрке глиновите земље, од којих је у старијем откривен позноантички новац — мала бронзана Констанса (сл. 5/2) — кован у Солуну између 346. и 350. године²⁶, а у млађем неколико уломака грнчарије византијског порекла.²⁷ Исто тако је слој првог пожара, који се према налазима датује у крај XII и првих четрдесет година XIII века, за сада откривен само уз источну капију. Денивелацијом терена у правцу северозапада од спољне припрате до западне капије и трпезарије, ранијим радовима²⁸ скинути су слојеви млађи од XVII столећа, а у унутрашњости грађевина северно од источне капије сви слојеви млађи од XVI века. Северније од ових зграда, као и уз јужну кулу западне капије, очувани су слојеви до XX века, али се они међу собом не поклапају. И поред ових неслагања, која се могу сматрати природним, јер сваки од објеката у порти има сопствену историју, током истраживања 1981—1985. године уочене су правилности у неким елементима стратиграфије и покретним налазима. На основу њих може се поставити претходна општа стратиграфска релативно хронолошка слика живота манастирског насеља са раздваја-

• зашта треба вид. П. Томић, *Грнчарство у Србији*, каталог збирке, Београд 1983, 191, кат. 1704, сл. на стр. 319 — показују да су италијански облици и украси мајолике били дуго омиљени и у Србији. Студеничком примерку најближи је један из Торина опредељен у XVI—XVII век — Група аутора у каталогу изложбе *Torino nel basso medioevo*, Torino 1982, 177, kat. 53.

¹⁸ М. Радан-Јовин, *нав. дело*, 155—159, где су дати подаци о радовима из 1970. године на конаку изграђеном 1912, у којима је срушен конак из 1927. године.

¹⁹ Исто, 64, на цртежу бр. 41 репродукован је изглед манастира с географске карте Србије из 1690—93. године, који се чува у збирци рукописа Националне библиотеке у Бечу, на коме је западна капија затворена коначима.

²⁰ Исто, 161, на репродукованом фотосу бр. 104, снимљеном око 1900, виде се исти коначи као на цртежу с краја XVII века.

²¹ Д. Минић, *Грнчарска радионица из средњовековног Крушевца*, Старица, н.с. XXVIII—XXIX (1979) 159, сл. 5/4, из групе предмета који су произвођени у овој радионици временски одређеној у XVI—XVII век.

²² У археолошком материјалу из затворених, добро датованих целина до краја XVII и почетком XVIII века оваквог материјала нема. Такође га нема ни у етнографским збиркама које се састоје од предмета из друге половине XIX века па надаље. У етнографској грађи овај тип дуборезног зграфита поуздано је у употреби до 1900. године (П. Томић, *нав. дело*, 208, кат. 1974 — бокал из 1900. године), али не на крчазима и тестијама. Наша посуда је обликована несумњиво под утицајем металног турског посуђа из друге половине XVIII — до почетка XIX века. Она има спљоштен трбух, релативно високо лоптасто раме и јако сужени врат са ребром и канелурама. Елементима који више одговарају техници израде посуђа од бакра придружује се и плочасти танак обод па се на основу тога посуда може датовати само у XVIII до почетка XIX века.

²³ Делови мрке, полупровидне боце од дебелог стакла аналогни су боци из Паника, која је датована у то време — М. Роровић, *Crkvina и Paniku*, Glasnik Zemaljskog muzeja, XXVII/XXII — arheologija (Sarajevo 1973) 363, T. XII/2, датована у прву половину XV века. О тој боци видети и В. Хан, *нав. дело*, 38—39, са датовањем у XIV век.

²⁴ Д. Прибковић и М. Роровић, *нав. дело*, дали су аналогни материјал из слојева III и IV за оба студеничка лонца, 44—54, односно лонце заобљеног обода, без врата, с украсом изведеним у облику водоравних трака, валовница, зареза. Здела са слике 7/1 израђена од одлично обрађене и светле црвенкасто печене глине, на брзом витлу, украшена је валовницом изведеном у зграфито техници и глеђосањем светлозеленом уједначеном глеђи. Једине аналогije за овај тањирзделу налазе се у византијским радионицама с краја XII — почетка XIII века, чијим се прецизнијим датовањем посебно бави у последње време А. Мегав, *An early thirteenth century aegean glazed*, Studies in memory of David Talbot Rice, Edinburgh 1975, 34—45, Fig. 17/1, дајући аналогни примерак облика, али не и украса, из Херсонеса.

²⁵ М. Радан-Јовин, *нав. дело*, 9—10, црт. 5 — основа грађевина истраживаних под руководством А. Јуришић, археолога Републичког завода.

²⁶ Новац је типа fel. temp. preparatio, према LRBS, part II, London 1972, 1641. или 1642, Констанс или Констанције. Новац је одредио Никола Црнобрња, нумизматичар Музеја града Београда, па користим прилику да се колеги пријатељски захвалим.

²⁷ Уломци су изузетно ситни па их није било могуће временски одредити. Они могу да припадају и IV—VI веку подједнако као и VI—XII или слоју првог пожара у Студеници.

²⁸ За радове из 1952—1956. године вид. у С. Ненадовић, *нав. дело*, а за оне касније у М. Радан-Јовин, *нав. дело*.

њем бар главних културних хоризоната. Ова слика је за сада груба и није заступљена у целини ни на једној истраживаној површини.

У тој подели могуће је раздвојити осам основних раздобља: културни хоризонт I припадао би времену пре подизања манастира. Наредни, хоризонт II, био би одређен изградњом Богородичине цркве и завршио би се првим пожарима. Период од приближно четрдесетих година XIII века па до већих невоља које су задесиле манастир у првој половини XV столећа обухватио би III културни хоризонт. Културни слој IV временски би био ограничен на другу половину XV и на XVI век, а завршио би се земљотресом. Од земљотреса па до краја XVII столећа могао би се оформити V културни слој. Хоризонт VI одређивале би обнове из

XVIII века, а VII невоље Студенице крајем тог столећа, први српски устанак и период до осамостаљења Србије. Последњем, VIII културном хоризонту припале би обнове од четрдесетих година XIX века па до средине XX столећа.

Културни хоризонти VI, VII и VIII раздвајају се пре свега уз помоћ многих ликовних и писаних извора којима се располаже о Сту-

деници од краја XVII столећа до данас. Допринос археолошких истраживања реконструкцији живота манастира у тим периодима готово је занемарљив у поређењу са другим истраживачким дисциплинама. Покушај да се нађу разлике у особеностима предмета за свакодневну употребу с краја XVII и почетка XVIII столећа, а нарочито оних са краја XVIII у односу на прве деценије XIX века, остао је безуспешан. Чак и добро очувана вертикална стратиграфија спојена са свим другим подацима даје слабе резултате за ове преломне тренутке у историји манастира.

Од свих резултата археолошких истраживања Студенице најважнији су подаци о манастирском насељу у средњем веку који се не помињу у изворима. Показало се да је делове првобитног насеља чинила и дрвена архитектура, страдала најкасније четрдесетих година XIII века. Поуздани су и подаци о обновама које су почеле, изгледа, у другој половини XV столећа, опет након до сада непознатих пожара, чије узроке тек треба истраживати. Делом познати резултати обнова показују да је манастирско насеље и током средњег века мењало своју стару, првобитну физиономију.

Ensembles archéologiques fermés du monastère de Studenica

MILICA JANKOVIC

Les explorations archéologiques systématiques du monastère de Studenica, quoique modestes, ont embrassé les vestiges d'architectures aux différents endroits choisis à l'intérieur de l'enceinte. Ces explorations ont montré que la stratification n'était pas partout concordante et qu'elle ne se répétait que rarement. C'est ainsi que dans la moitié occidentale de l'enceinte a été découverte une mince strate qui avait précédé la construction de l'Église de la Vierge et qui semble être due à la dénudation d'un plateau plus élevé, situé au nord-ouest des remparts du monastère. Cette strate est composée de deux couches de terres argileuses, brunes. Dans la plus ancienne de ces deux couches a été mise au jour une monnaie de la basse Antiquité, — la petite bronze de Constance (Fig. 5/2), frappée à Salonique entre 346 et 350, tandis que dans celle qui est moins ancienne ont été trouvés quelques fragments de poterie d'origine byzantine. De même, la couche de la première incendie que l'on situe à la fin du XIIe siècle ou dans les premières quatre décennies du XIIIe n'a été découverte que près

de la porte orientale. Le dénivellement du terrain, effectué dans le cadre des travaux archéologiques antérieurs, depuis l'exonarthès jusqu'à la porte de clôture occidentale et jusqu'au réfectoire, dans la direction du nord-est, a débarrassé toutes les couches postérieures au XVIIe siècle et, à l'intérieur des bâtiments, au nord de la porte de clôture orientale, toutes celles qui étaient postérieures au XVIe. Au nord de ces bâtiments, ainsi que contre la tour méridionale de la porte de clôture occidentale, ont été gardées les couches datant d'avant le XXe siècle, mais celles-ci ne concordent pas les unes avec les autres. Malgré ces discordances que l'on peut considérer comme naturelles, étant donné que chacun des bâtiments à l'intérieur de l'enceinte a son propre historique, on a pu établir des uniformités dans certains éléments de la stratification et dans les objets mis au jour. C'est sur la base de ces uniformités que l'on a pu dresser un tableau préliminaire général de la vie stratigraphique et relativement chronologique de l'agglomération monastique, en distinguant au moins les principaux horizons cul

turels. Ce tableau est pour l'instant très approximatif et ne comporte pas la stratification complète sur aucune des superficies explorées.

Il est possible de distinguer huit périodes principales: le premier horizon culturel appartiendrait à l'époque qui a précédé la construction du monastère. Le deuxième horizon pourrait commencer par la construction de l'Église de la Vierge pour s'achever par les premiers incendies. La période comprise entre les années 40 du XIIIe siècle et la première moitié du XVe, marquée par les calamités qui fondirent sur le monastère, pourrait être considérée comme le troisième horizon culturel. La quatrième couche culturelle pourrait embrasser la seconde moitié du XVe siècle et le XVIe, pour se terminer par le séisme qui frappa le monastère de Studenica à la fin du XVIe siècle ou dans les premières décennies du XVIIe. La cinquième couche culturelle pourrait être située entre le séisme et la fin du XVIIe siècle. Le sixième horizon coïnciderait avec les rénovations du monastère effectuées au XVIIIe siècle et, le septième, avec une suite de revers que le monastère essuya vers la fin du XVIIIe siècle, avec la Première insurrection serbe et la période qui précéda l'autonomie de la Serbie. Au dernier horizon culturel, le huitième, appartiendraient les rénovations s'échelonnant depuis les années 40 du XIXe siècle jusqu'au milieu du XXe.

Les sixième, septième et huitième horizons culturels peuvent être délimités, tout d'abord, à l'aide de nombreuses sources écrites et artisti-

ques relatives à Studenica et distribuées depuis la fin du XVIIe siècle jusqu'à nos jours. La contribution des fouilles archéologiques à la reconstitution de la vie du monastère dans les périodes susmentionnées est presque négligeable en comparaison des recherches effectuées dans le cadre d'autres disciplines. La tentative d'établir des différences entre les caractéristiques des objets usuels de la fin du XVIIe siècle, de ceux du début du XVIIIe et surtout de ceux de la fin du XVIIIe siècle, d'un côté, et de ceux des premières décennies du XIXe, a échoué. Même la stratification verticale, bien conservée, que l'on a combinée avec toutes les autres données, n'a fourni que des résultats médiocres quant aux recherches sur les moments décisifs dans la vie du monastère.

Les résultats les plus importants des explorations archéologiques de Studenica sont constituées par des données sur l'agglomération monastique médiévale qui ne sont pas mentionnées dans les sources. On a pu établir que l'agglomération originelle se composait de bâtiments en bois aussi, détruits vers les années 40 du XIIIe siècle au plus tard. Sont authentiques également les données relatives aux rénovations qui commencèrent vraisemblablement dans la seconde moitié du XVe siècle, à la suite d'incendies dont les causes restent à examiner. Les résultats des rénovations, partiellement connus, montrent que la physionomie primitive de l'agglomération monastique a changé plusieurs fois au cours du Moyen âge.